

Наталія Дічек – доктор педагогічних наук, професор, завідувач відділу історії та філософії освіти Інститут педагогіки НАПН України.

Коло наукових інтересів: історія української та зарубіжної освіти, методологія історико-педагогічних досліджень, педагогічна персоналістика, зарубіжне макаренкознавство, питання філософії освіти.

✉ n.p.dichak@gmail.com

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-2185-3630>

Оксана Кравченко –

доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Коло наукових інтересів: історія української освіти (друга пол. XIX – перша третина XX ст.); соціальна освіта; соціальна робота, інклюзивна освіта в ЗВО.

✉ okskravchenko@ukr.net

🆔 <https://orcid.org/0000-0002-9732-6546>

УДК 373.3/5

<https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-4-131-147>

До 300-річчя від дня народження Григорія Сковороди (1722–1794):

УЯВЛЕННЯ ПРО ЩАСТЯ ЛЮДИНИ Г. СКОВОРОДИ І СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА: СУГОЛОСНІСТЬ, ПЕРЕГУК І ВІДМІННОСТІ 1

Анотація. Статтю присвячено вшануванню пам'яті видатного українського філософа, письменника, педагога Григорія Сковороди (1722–1794). На підставі виокремлення (проф. Н. Дічек) ключових ідей мислителя про шляхи досягнення людиною щастя (відмова від гонитви за накопиченням матеріальних благ, ідея «сродної праці» як джерела щастя, ідея самопізнання як шлях до щастя і розвитку духовних начал в особі як необхідної умова щасливого буття), нею було розроблено опитувальник й проведено опитування студентів у співпраці з викладачами 7 вишів України про сприйняття молоддю особи Г. Сковороди і його спадщини у контексті екзистенційної проблеми розуміння щастя, його складників і способів досягнення.

1) Висловлюємо щиру подяку всім учасникам опитування, усім представникам викладацько-педагогічної спільноти університетів і вишів України, за допомоги яких стало можливим проведення дослідження.

Особливу подяку висловлюємо д.пед.н. Н.В. Гоголь (Глухів); д.пед.н., проф. Т.Л. Гавриленко (Чернігів); д.пед.н., проф. Г.І. Іванюк (Київ); д.пед.н., проф. О.В. Караманову (Львів); д.пед.н., проф. О.І. Рассказовій (Харків), д.психол.н., проф. Н.М. Фалько (Мелітополь); доктору філософії К.О. Чупиній (Умань).

Особливість емпіричного дослідження полягала у тому, що опитування студентів проведено за дві серії, тобто два цикли: до початку російської воєнної агресії проти України (з 31.01.2022 р. по 23.02.2022 р.), коли встигло взяти участь 198 респондентів, та після розширення російської агресії (з 17.06.2022 р. по 26.06.2022 р.), учасниками стали 228 осіб. По-перше, під час обох «зрізів» студентам пропонувалося відповісти на одні й ті самі питання анкети, що забезпечило порівнюваність отриманих результатів. Але, по-друге, у літньому опитування до анкети питань було додано 1 відкрите питання про ставлення молоді до змісту поняття «щастя» в екстремальних життєвих умовах військової агресії.

Мета статті – опис і узагальнення результатів міжрегіонального опитування сучасної студентської молоді, як опис певної символічної соціальної реальності, та спроба виявлення у такий спосіб пріоритетних фактів свідомості студентів щодо постаті та світоглядних ідей Г. Сковороди, і кризь призму їх сприйняття з'ясувати міркування молодих людей про щастя, у тому числі й вплив на уявлення про нього чинника війни.

Установлено, що, по-перше, видатний мислитель для понад 70% опитаних є постаттю національної історії, тобто персоналізованим феноменом національної історичної пам'яті. Водночас близько 20% учасників вважають його взірцем для наслідування, а отже достатньо реальною постаттю, здатною надихати у світоглядних пошуках. Такий висновок підтверджує й часте використання у відповідях респондентів афоризмів, приповідок філософа. По-друге, концептуальні етичні міркування Г. Сковороди про щастя людини сприймаються сучасною молоддю, зокрема так: ідеї про щастя у самопізнанні – поділяє понад 50%; думки про щастя як виконання відповідної природним здібностям роботи – до 26%, а от з поглядами про нищість гонитви за матеріальним благом погоджується лише близько 15–17%, а ще частина коливається і погоджується частково (до 20%).

Ключові слова: Григорій Сковорода, українська студентська молодь, щастя, праця згідно зі здібностями людини, самопізнання, історична пам'ять

Постановка проблеми в загальному вигляді. Підготовка матеріалів для задуманого проекту розпочалася ще восени 2021 р., тобто напередодні ювілейного року – 300-річчя від народження одного з найвідоміших українських філософів і водночас педагога (що вкотре доводить єдність філософії і мистецтва виховання) Григорія Савича Сковороди (1722–1794). Розмірковуючи над тим, як нетривіально підійти до вшанування його пам'яті, на думку і прийшло рішення-проект: з'ясувати, ким для української молоді сьогодні є Г. Сковорода, чи відомі їй найсуттєвіші, концептуальні ідеї мислителя та чи близькі вони сучасникам. Інакше можна сказати, що сформувалося прагнення через особу Г. Сковороди спробувати увійти в символічний персоналізований простір української молоді й у контексті світу ідей мислителя-співвітчизника визначити його імагологічну роль у цьому просторі, та бодай на обмеженому емпіричному матеріалі, відобразити рандомний зліпок світоглядних пріоритетів сучасного студентства в аспекті розуміння ним поняття «щастя».

Методологія дослідження. Підготовку плану і процедури проведення емпіричного дослідження, вибір методу дослідження автор ідеї проф. Н. Дічек узгоджувала з 4-факторною моделлю (Thompson, 2016) добору ефективних дослідницьких методів (теоретичний складник – забезпечення розроблення теоретичного підґрунтя; практичний – формування команди фахових організаторів і виконавців, етичний – дотримання законності, конфіденційності, не чинення шкоди респондентам; урахування характеру (специфіки) об'єкта дослідження).

Теоретичним підґрунтям реалізації задуму слугували попередньо одержані проф. Н. Дічек результати рефлексивного розгляду двох філософсько-світоглядних проблем, розвинутих у творах Г. Сковороди, – концепту ЖИТТЯ як пошуку людиною сенсу або смислу життєдіяльності та тісно переплетеної із ним категорії щастя як невід'ємного складника реалізації життя і прагнення особи. Авторська інтерпретаційна версія цих сковородинівських філософських розмислів викладена у статті попереднього номера «Українського педагогічного журналу» (Дічек, 2022).

Фактично об'єкт дослідження виявився двоєдиним: рецепція спадщини Г. Сковороди сучасним студентством України та вияснювання його думок про щастя.

Для практичної реалізації задуму-проєкту вибрали метод опитування студентів у формі електронного анкетування, питання для якого розроблено на основі висновків, оприлюднених у вищезгаданій статті. Оскільки попередньо проведений джерельний пошук не дав відомостей про наявність схожих опитувань-досліджень, тобто засвідчив відсутність будь-яких попередніх результатів (тому не наводимо списку джерел, дотичних до нашого емпіричного дослідження (за винятком методології), а про джерела щодо теоретичної частини можна довідатися з уже згаданої статті), то йшлося про збирання первинної інформації. У процедурі організації опитування довелося також враховувати такі об'єктивні обставини, що впливали на втілення задуму, як постCOVID обмеження у проведенні навчального процесу в українських вишах у 2021 – на початку 2022 років, що зумовило залучення до участі в опитуванні лише тих закладів вищої освіти, які мали можливість і дали згоду. Відтак опитування було рандомним, проводилося анонімно, що забезпечило не лише не втручання у вибір відповідей, а й, на нашу думку, достатню вірогідність його результатів.

Суспільно-політичні обставини в Україні спонукали проведення не однієї, а двох серій опитувань студентів: до початку воєнної агресії РФ проти України (з 31.01. по 23.02. 2022 р., як і задумувалося, хоча за проєктом планували проводити його до середини березня) і після розширення російської агресії (з 10.06 по 20.06. 2022 р.). Ідея проведення другого циклу виникла вже в травні 2022 р. У процесі обох «зрізів» думок й оцінних умовиводів респонденти мали відповісти на одні й ті самі запитання, що забезпечило порівнюваність отриманих результатів. Але в опитувальник другої (літньої) серії до попередніх питань, з огляду на нові обставини життя у фактичних умовах військових дій, додали відкрите питання (№ 8) про ставлення молоді до змісту поняття «щастя» у цих екстремальних життєвих умовах.

Методику емпіричного вивчення базували на засадах соціологічного дослідження, викладених в українських і зарубіжних працях (Паніна, 2007; Піча (1999); Паніотто (2017); Соціологічне дослідження... (2021); Вруман (2018); Thompson, (2016). У підсумку вибрали формат опосередкованого анкетування на основі електронної форми опитувальника і його поширення, що й було реалізовано. Розробниками електронної форми опитувальника (інтернет-форми) стали представники Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини на чолі з професором О. Кравченко. У них зберігаються протоколи опитування і зібрана документація.

Для репрезентативності результатів анкетування прагнули охопити якомога ширшу аудиторію із різних макрорегіонів нашої великої Батьківщини, а саме: північно-східний (Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка), східний (Харківська гуманітарно-педагогічна академія. Додамо, що, на жаль, не встигли взяти участь студенти ДВЗО «Національний Луганський університет імені Тараса Шевченка», з яким мали попередню домовленість), північний (Київський університет імені Бориса Грінченка), центральний (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини), південний (Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького), західний (Львівський національний університет імені Івана Франка). Однак розпочата РФ 24 лютого 2022 р. військова агресія проти України унеможливила розширення охоплення опитуванням більшої кількості студентів і залучення інших вищих закладів освіти до проєкту.

Перш ніж ознайомити читачів зі змістом розробленої на підставі попереднього теоретичного аналізу творчості Г. Сковороди й досліджень сковородознавців анкети, пунктиром ідеї творів Г. Сковороди, що стали базою для формулювання питань:

№ 2 – (Сковорода, Г.С. (1973b). Брань архистратига Михаїла со Сатаною о сем: леґо біть благим. (1783). Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах (Т. 2, 59–84). Наукова думка; Сковорода, Г.С. (1973d). Книжечка о чтеніи священнаго писанія нареченная Жена Лотова. (1780). Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах (Т. 2, 358–411). Наукова думка. Сковорода, Г.С. (1973с). Жизнь Григорія Сковороды. Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах (Т. 2, 439–476). Наукова думка.

№ 3 – (Сковорода, Г.С. (1973k). Разговор, называемый алфавит, или букварь мира (1774). Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах (Т. 1, 411–450.). Наукова думка. Сковорода, Г.С.

(1973а). Благодарный Еродій. (близько 1787). *Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 2, 99–118). Наукова думка. Сковорода, Г.С. (1973j). Разговор пяти путников о истинном щастии в жизни [Разговор дружеский о душевном мире] (1770-і). *Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1., 324–356). Наукова думка.

№ 4 – (Сковорода, Г.С. (1973е). Кольцо. Дружеский разговор о душевном мире (1773–1774). *Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 томах*. (Т. 1, 358–411). Наукова думка. Сковорода, Г.С. (1973f). Наркісс. Разглагол о том: узнай себе (1769–1771). *Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1, 154–200). Наукова думка. Сковорода, Г.С. (1973l). Симфонія, нареченная Книга Асхань о познании самого себе (після 1771 р.). *Сковорода Г. С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1, 201–262). Наукова думка.

АНКЕТА № 1

(першу частину – звернення до респондентів і формулювання мети опитування – не наводимо)

Просимо Вас оцінити актуальність ідей Григорія Сковороди про щастя для сучасного українського суспільства. Будь ласка, оберіть один з варіантів відповіді і підкресліть його, або напишіть власну думку

- 1. Ким для Вас є Григорій Сковорода?**
  - А. Історична постать
  - Б. Далека, малозрозуміла особа
  - В. Особа – зразок для наслідування
  - С. Особиста думка _____
- 2. Власним прикладом життя мандрівного філософа Г. Сковорода довів, що щастя людини не в «стяганні» (накопиченні) благ, а у «відмові від надмірностей, в обмеженні бажань, ... натомість у виконанні обов'язків (праці) не за страх, а за совість»**
  - А. погоджуюся
  - Б. Частково погоджуюся
  - В. Не згодна/згоден
  - С. Особиста думка _____
- 3. Порушуючи питання про можливі шляхи досягнення людиною щастя, одним з них Г. Сковорода називав обрання людиною такої «должності» (виду діяльності), що була б «сродна» (суголосна) її «природі» (вроджені задатки, здібності, нахили)**
  - А. погоджуюся
  - Б. Частково погоджуюся
  - В. Не згодна/згоден
  - С. Особиста думка _____
- 4. Г. Сковорода доводив: щастя людини у ній самій, «пізнати себе» у всій повноті і «задружитися із самим собою це і є істинне щастя»**
  - А. погоджуюся
  - Б. Частково погоджуюся
  - В. Не згодна/згоден
  - С. Особиста думка _____
- 5. Яке з наведених міркувань Г. Сковороди (№ 2, № 3, № 4) найбільше відповідає Вашому світогляду?**

Особиста думка _____
- 6. Що для Вас означає «бути щасливим/щасливою»?**
  - А. Одним словом
  - Б. Одним реченням _____
- 7. Чи відчуваєте себе щасливим/щасливою?**
  - А. Так
  - Б. Частково
  - В. Ні
  - С. Особиста думка _____

У літньому опитуванні до анкети було додано таке відкрите питання:

8. Чи вплинула війна на Ваше розуміння щастя?

Особиста думка _____

Із формулювання запитань вочевидь постає, що емпіричне дослідження проводилося у формі збирання фактичного матеріалу для описово-аналітичного узагальнення фактів свідомості. Усі питання анкети за функціями – основні, тобто спрямовані на збирання інформації, й неальтернативні. За видами – переважають напівзакриті питання (№ 1–4, № 7), що містять кілька варіантів відповіді, а також варіант відповіді С, що передбачає особисту, а не готову відповідь. Питання № 5–6 за видом – відкриті, тобто передбачають вільну форму відповіді і не мають варіантів відповідей, вони близькі до суттєво. Задум щодо їх внесення в анкету полягав у тому, щоб шляхом зіставлення одержаних на них відповідей точніше з'ясувати реальне ставлення молоді до щастя як іманентного складника життя людини, тобто це були контрольні питання. Питання № 5 мало допомогти виявити щирість відповідей на питання № 1–4, а питання № 6 мало виконати схожу функцію щодо питання № 7. Вважали, що сформована у такий спосіб анкета дасть змогу одержати пряму, вірогідну і водночас стислу інформацію від респондентів.

Опитувальник не обтяжували таким компонентом як «демографічка», по-перше, тому, що цільову аудиторію опитуваних заздалегідь було визначено – студентська молодь, по-друге, не ставили за завдання стратифікувати учасників ні за гендерною ознакою (хоча потім пожалкували, бо це міг би бути окремий цікавий результат польового вивчення уявлень молоді про щастя залежно від статі), ні за фахом, ні за регіоном.

Здійснене опитування характеризуємо так: за частотою проведення дослідження – моніторингове (Бекешкіна, 2020, с. 9), оскільки однаковість формулювання поставлених запитань давала підстави для з'ясування динаміки (чи її відсутності) змін щодо предмета дослідження; за способом забезпечення репрезентативності дослідження – рандомне, за масштабом – міжрегіональне, за метою – теоретичне у сув'язі із соціально орієнтованим, за терміном проведення – середньострокове.

Отже, **мета статті** – опис і узагальнення результатів міжрегіонального опитування сучасної студентської молоді, як опис певної символічної соціальної реальності, та спроба виявлення у такий спосіб пріоритетних фактів свідомості студентів щодо постаті та світоглядних ідей Г. Сковороди, і крізь призму їх сприйняття з'ясувати міркування молодих людей про щастя, у тому числі й вплив війни на прагнення щастя.

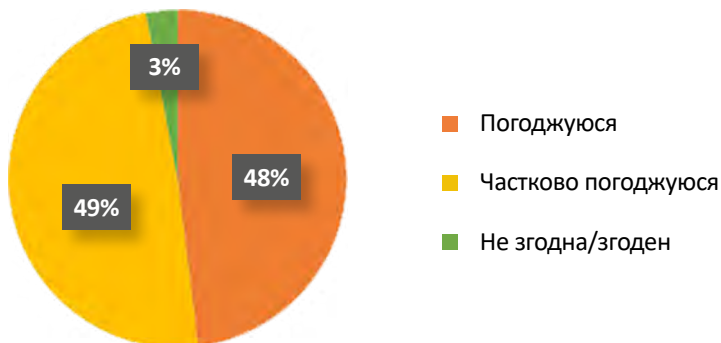
Виклад основного матеріалу. У першому опитуванні, що пройшло з 31.01.2022 р. по 23.02.2022 р., документально зафіксовано участь 197 респондентів з 6 ЗВО України.

На перше запитання «*Ким для Вас є Григорій Сковорода?*» одержано такі відповіді: 71,6% учасників зазначили, що сприймають Г. Сковороду як історичну постать (пункт А), 22,3% – вважають його зразком для наслідування (пункт В). Поодинокі відповіді (пункт С): «філософ, творча особистість, постать в історії та літературі», «мандрівник та видатний філософ», «людиною, котру «світ ловив, та не спіймав», «філософ, цікава особистість, яка зробила внесок у розвиток освіти...», «український філософ», «філософ, педагог, історичний діяч», «письменник, діяч культури». Вони, на наш погляд, є доволі загальні, без вияву емоційного особистісного ставлення і в цілому близькі до відповідей А. Лише дві відповіді сформульовано відверто як «далека, малозрозуміла особа» (пункт Б).

Тому позитивні відповіді А, С на перше питання тлумачимо як свідчення офіційно забарвленого ставлення до постаті Г. Сковороди, швидше – «віддаленості» особи філософа від сучасної молоді, хоча близько чверті респондентів своєю відповіддю виявили емоційне сприйняття його особи, що вражає, бо Григорій Савич не військовий герой і жив у далеку маловідому широкому загалу історичну епоху. Водночас сукупно всі відповіді студентства (окрім Б) є яскравим підтвердженням сприйняття Г. Сковороди як видатної особи історії національної культури. Він – усвідомлюваний українською молоддю персоналізований складник історичної пам'яті.

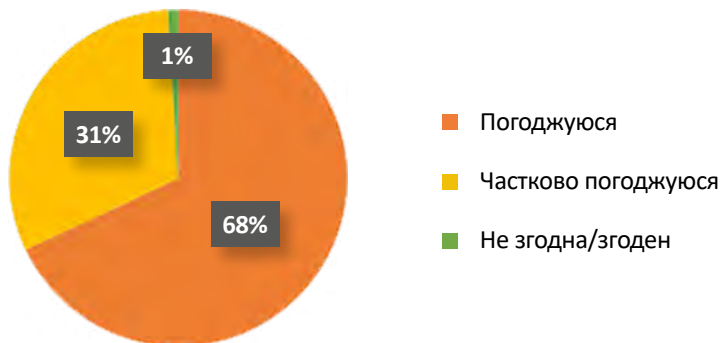

На друге запитання відповіді учасників розподілилися так: 48,2% опитаних погоджуються із твердженням Г. Сковороди (пункт А), 49,2% – частково погоджуються (пункт Б).

Заслужують на увагу такі особисті думки студентів (пункт С): «Питання «щастя» саме по собі складне, можливо, особисто для себе Сковорода знайшов правильний шлях»², «Ця думка надихає та перегукується (близька) з розумінням людського щастя, яке сформувалося в мене...» тощо.

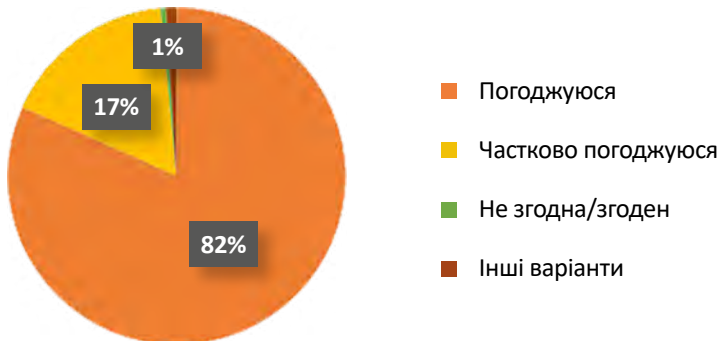
Щодо третього питання про необхідність аби людина займалася лише відповідною її природі («сродною») працею, респонденти висловили такі думки: 68% – погоджуються (пункт А), 31% – частково погоджуються (пункт Б). Не погодилися – 1% (пункт В). Одна відповідь була розгорнутою: «Це правда, він також любив ілюструвати свої мислеформи приповідками, що дійсно відображали цю його позицію...» (пункт С).

2) Тут і далі збережено авторський стиль, пунктуація й орфографія відповідей.

На четверте запитання про необхідність «пізнати себе», що і є «істинним щастям», позитивні відповіді дали 81,7% респондентів (пункт А), 16,8% – погодилися частково (пункт Б). Не згодних виявилось троє – 1,5% (пункт В).

Варті уваги такі розгорнуті відповіді (пункт С) деяких учасників опитування: «Знову складнощі. А чому ми взагалі оперуємо поняттям «пізнання себе», звідки ми можемо знати, щоб пізнали себе повністю? Взагалі, яким чином цей процес можливий?»; «На мою думку, самопізнання і внутрішній мир – це дуже важлива частина життєвого шляху людини, що рухається до щастя, тільки: є ризик зациклення на собі, помилки сплутування «себе в повноті» з «образом себе, що не відповідає дійсності»...».

На п'яте запитання «Яке з наведених міркувань Г. Сковороди найбільше відповідає Вашому світогляду?» (воно задумувалося автором опитувальника як певне контрольне питання, як індикатор вірогідності відповідей на перші три запитання), відповіді розподілилися так:

Зіставивши ці узагальнені відповіді з їх конкретизованими попередніми варіантами (пункт А, Б, В), доходимо висновку, що переважна більшість молоді (сукупно не менше 80–85%) цінує як пріоритетний матеріально-практичний аспект людського життя, що означає, на нашу думку, прагматизацію свідомості, поширення цінностей суспільства споживання в сучасному молодіжному середовищі. Опосередкованим доказом цього слугує й показник у дві третини голосів учасників, які не визнали шляхом до щастя виконання праці відповідно до природних нахилів особи.

Дивує, що лише трохи більше половини студентської молоді шукає щастя в пізнанні себе, а отже можна припустити, що решта схильна шукати щастя десь «ззовні», у зовнішніх чинниках впливу.

Дуже цікавими й інформативними виявилися відповіді на відкрите запитання № 6 «Що для Вас означає «бути щасливим/щасливою»?». Оскільки журнальна стаття не передбачає можливості оприлюднити всі відповіді (їх близько двох сотень), наведемо лише ті, що трапляються найчастіше, а також оригінальні, не схожі на інші твердження. Відповіді згрупуємо у змістовно близькі кластери³. Найбільш поширеними виявилися відповіді, автори яких асоціюють щастя (у варіаціях) з благополуччям рідних і близьких людей, з можливістю бути поряд з ними («щоб люди яких ти любиш і які люблять тебе були завжди поруч») (близько 35%). Дотичним до такого розуміння вважаємо й ототожнення респондентами щастя зі здоров'ям, насамперед – близьких людей («бачити здоровими своїх батьків, чути бабусин сміх»), рідше – із власним здоров'ям⁴ (26%). Якщо звести до купи обидва ці варіанти розуміння щастя, то можна висувати, що показовим є притаманний нашій молоді родинно-особистісний, родинно-комунікативний вектор у сприйнятті й поясненні поняття «щастя», надання своїй родині, друзям та здоров'ю великої питомої ваги в житті (разом близько 62%), аби вважати його щасливим.

3) Використовуємо сучасний термін «кластер» згідно з його оригінальним значенням cluster – (з англ.) пучок, скупчення.

4) Зворушила відповідь: «Щастя – це коли лікар каже, що з моїми аналізами все добре, я здорова».

Про гармонію зі світом і людьми як відчуття щастя написали близько 14% учасників. Про щастя в самопізнанні і самореалізації вказали близько 8%. Водночас з-поміж інших відповідей, на диво, мало (адже йдеться про молодих людей у романтичну пору життя) зафіксовано сув'язі поняття «щастя» з коханням (близько 4%). Ще менше становлять відповіді про «щастя як мати все що хочеш, і робити все для цього» (близько 2%).

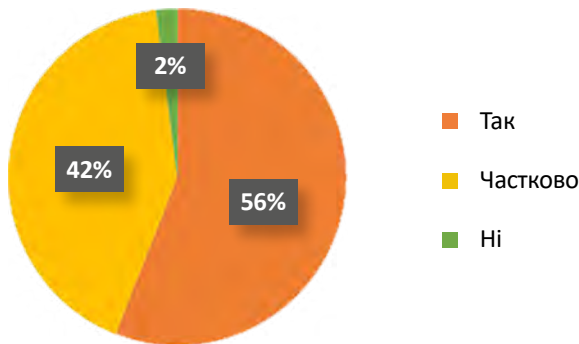
Окремо виділимо відповіді про мир як цінність (або мирне, спокійне життя – часто використовуване молоддю у відповідях словосполучення), що корелюється з відчуттям щастя (близько 7%). Можливо саме неспокоєм за своє майбутнє можна пояснити й думки про значущість того щастя, яке відчуваєш у цю конкретну хвилину, бо «невідомо, що буде далі» (близько 3%).

Для обмірковування наведемо читачам також низку нестандартних думок учасників: «Певен, що будь-яка людина гідна щастя. Але воно не приходить саме по собі, до нього треба вперто йти. Кожна людина уявляє його по-різному. Але щастя залишається щастям і його вистачить на всіх»; «Не так багато треба нам у нашому сучасному житті. У всіх є можливість працювати та забезпечити себе та своїх рідних необхідним; навчатися та пізнавати щось цікаве та нове; мати друзів та ділитися враженнями з ними»; «Бути щасливою, значить знайти своє призначення у житті і насолоджуватися тим, що дають мені вищі сили (хоча іноді це буває складно)»; «Для кожної людини поняття щастя має своє особливе значення. Для когось щастя – це матеріальні цінності, інші щастям вважають якийсь талант, вдачу. Іноді трапляється так, що щастя – це саме те, чого не вистачає або взагалі немає у нашому житті. Наприклад, для хворого щастя це здоров'я»; «Щастя – стан психіки з позитивним мисленням»; «Мені б хотілося, щоб люди не заважали бути щасливими один одному – не були підступними, не зазрили, не обманювали, тому що цим вони роблять дуже боляче. Мені неприємно, коли хтось поруч зі мною страждає. Я мрію жити у доброму світі щоб кожен почувався щасливим».

Поряд з такими відповідями зафіксували й незначну кількість занадто «загальних» відповідей, чи відповідей-відмовок, чи, можливо, невміння сформулювати власне розуміння (наприклад, «оскільки я не знаю, що для мене значить щастя, я не можу відповісти на це запитання коректно», «коли все добре»; «радіти будь-яким змінам в житті»).

На запитання № 7 «Чи відчуваєте себе щасливим/щасливою?» відповіді розподілилися таким чином:

- 55,8% – так, щасливі;
- 42,1% – частково щасливі;
- Близько 2% (двоє учасників) – ні, не щасливі.

Для порівняльної паралелі наведемо деякі дані, що є результатами недавніх опитування населення України про самооцінку їхнього відчуття щастя, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у грудні 2021 р. (Сахно, 2021). Щасливими або швидше щасливими себе відчували 71% жителів України, 13% почувалися частково щасливими, частково ні, і 15% скоріше або зовсім не вважали себе щасливими. Оскільки це офіційне опитування проводили як загальнодержавне, багатofакторне й значною мірою пов'язане з питаннями добробуту людей, то виберемо з нього лише те, що стосується до молоді, бо «рівень щастя лишається неоднаковим для

різних категорій населення країни». Так от, у звіті КМІС зафіксовано, що «найвищим рівень щастя є серед молодих людей віком 18–39 років (81%) і з віком [рівень – прим.] зменшується». (До прикладу, у групі людей віком 40–59 років щасливими є 67%, серед людей старших 60 років – 62%).

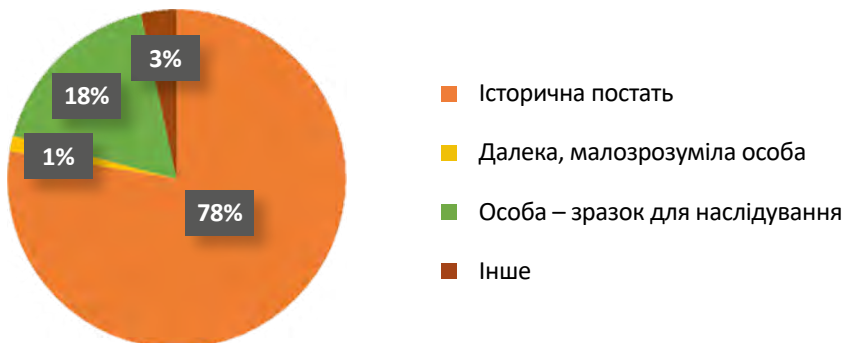
Уважаємо необхідним навести таку важливу думку гендиректора КМІС В. Паніотто, який, коментуючи результати міжнародного визначення «індексу щастя», (згідно з цим міжнародним дослідженням, за індексом щастя Україна посіла 110 місце), наголосив на різниці між поняттями, якими оперували зарубіжні дослідники – «задоволеність життям» та «почуття щастя». Хоча це близькі поняття, однак український соціолог зауважує, що перше – є більш раціональним поняттям, пов'язаним з оцінкою тих чи тих сторін життя, а «почуття щастя» – поняття більшою мірою емоційне і, що останніми роками рівень задоволеності життям приблизно на 20% нижчий за рівень щастя (так в 2020 р. було 68% щасливих і 48% задоволених життям). Аргументи високого українського фахівця доводять значущість уміння коректно ставити питання і як від цього можуть залежати результати опитувань.

Важливим для інтерпретаційного розуміння результатів опитування є також твердження В. Паніотто, що попередні дослідження КМІС засвідчили: самооцінка щастя українців насамперед залежить від задоволеності власним життям (зокрема – сім'єю, особистим, інтимним життям, роботою, матеріальним становищем, здоров'ям), і меншою мірою пов'язана зі сприйняттям загальних проблем чи загроз (таких як стан справ у країні, екологія, тощо). Навіть війна на сході України призвела до суттєвого падіння рівня щастя лише на тих територіях, де безпосередньо відбувалися військові дії, і практично не вплинула на самооцінку щастя у інших регіонах. Тобто доки проблеми лишаються віддаленими, вони практично не впливають на те, чи відчувається людина щасливою (цит. за прес-релізом Ю. Сахно, 2021).

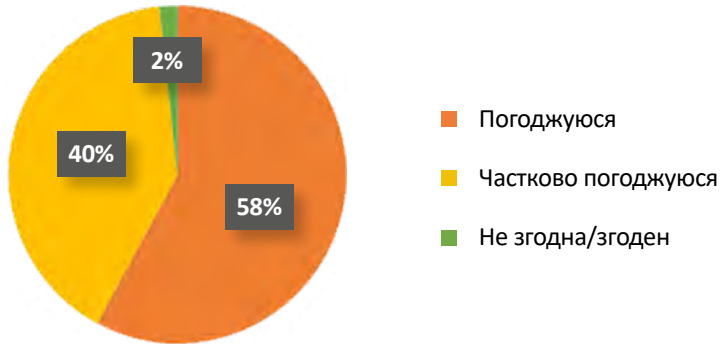
Наведені думки знаного сучасного українського соціолога узгоджуються з умовиводами про пригаману українцям «емоційність як сталу рису психологічної культури» (Римаренко, 1996, с. 146). Її визнавали і пояснювали такі відомі українські вчені-попередники, як В. Липинський, М. Шлемкевич. Варто нагадати й думку нашого сучасника, академіка Ю. Римаренка, який пов'язує з чуттям етнічної ідентичності саме «емоційний стан душі», характерний для українців. Вивчення текстів заповнених анкет підтверджує покоління продовження цієї національної риси, хвилюючи своєю невідомою щирістю й виявом особистих переживань, індивідуально-емоційним забарвленням.

Перейдемо до результатів другого опитування, яке проводили з 17.06.2022 р. по 25.06.2022 р. Документально зафіксовано участь у ньому 228 респондентів з 6 вишів. Унаслідок воєнної агресії на теренах України і повторному опитуванні не змогли взяти участь студенти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, натомість окрім зазначених на початку статті 5 вишів, до опитування долучилося студентство Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка».

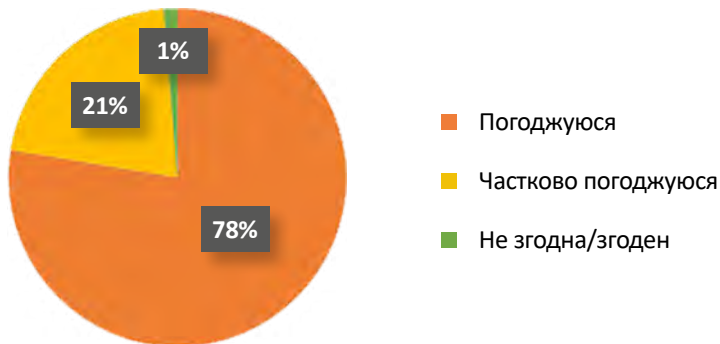
На перше питання «Ким для Вас є Григорій Сковорода?» 77,6% учасників відповіли, що історичною постаттю, 17,5% – зразком для наслідування. Серед вільних відповідей (пункт С) зустрічалися поодинокі думки: «філософ свого часу, якого не розуміли», «провідник українського духу», «філософ, письменник, мандрівник», «український філософ, поет, педагог» тощо (10 осіб).

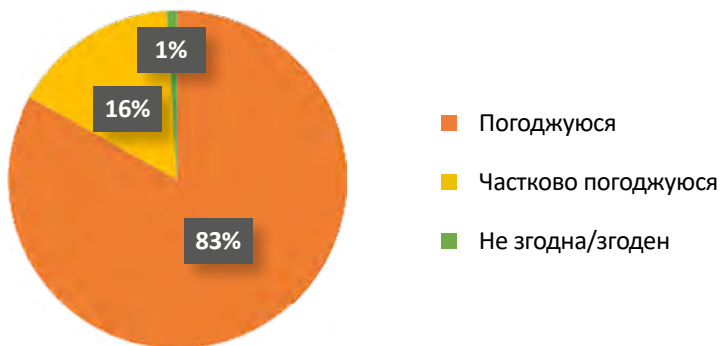
На друге питання анкети відповіді розподілилися так: 58% опитаних погодилися із твердженням Г. Сковороди, що щастя людини не в накопиченні благ, а у виконанні життєвого призначення, 40,4% зазначили, що частково погоджуються з такою думкою. 4 учасники (1,6%) не погодилися.

На третє питання про досягнення щастя лише шляхом виконання людиною відповідної їй природним нахилам праці («сродної») 77,6% респондентів висловили згоду, 21% – погодилися частково.

Щодо відповідей на четверте питання про обов'язкову потребу людини пізнати себе саму, аби бути щасливою, то 83% опитуваних відповіли ствердно, 16% – частково погодилися. Заслугує на увагу така відкрита відповідь: «Раніше не розуміла цього, сьогодні переконалася в цьому і повністю погоджуюся».

Відповіді на контрольне питання № 5 «Яке з наведених міркувань Г. Сковороди найбільше відповідає Вашому світогляду?» розподілилися так:

- 18% схильні приймати твердження Г. Сковороди про «... щастя людини не в «стяжании» (накопиченні) благ...»;
- 26% підтримують ідею про можливість досягнення людиною щастя завдяки обранню відповідної їй природним здібностям виду діяльності;
- 51% підтримують ідею, що «істинне щастя» людини в ній самій і доцільно «пізнати себе» у всій повноті.

У літньому опитуванні виявилися 5% осіб, які не погодилися із жодним із тверджень Г. Сковороди. Серед відповідей на відкрите питання (пункт С) є такі, де учасники наводять інші, відомі і близькі їм вислови Г. Сковороди, наприклад: «Ти не можеш віднайти жодного друга, не нашу кашви разом з ним і двох-трьох ворогів», «Більше думай і тоді вирішуй».

Якщо порівняти відсоткове співвідношення відповідей на контрольне питання № 5, зіставивши результати обох серій опитувань, то з'ясується, що про нематеріальність щастя висловилося на 5% більше учасників (18% проти 13%), майже не змінилася кількість тих студентів, які поєднують розуміння щастя з необхідністю «пізнати себе» (51% проти 52%), однак на 9% зменшилася кількість тих респондентів, які пов'язували досягнення щастя із «сродною» працею (26% проти 35%).

Аби якомога стисліше подати відповіді (понад 200) студентської молоді на важливе для дослідження відкрите питання № 6 «Що для Вас означає «бути щасливим/щасливою»?», згрупуємо їх в кластери за ознакою близьких за змістом тверджень (сміслових одиниць).

Отже, знову найчастіше зустрічаємо відповіді, в яких учасники асоціюють щастя (у варіаціях) з благополуччям рідних і близьких людей, з можливістю бути поряд з ними, але майже у всіх таких відповідях додався істотний складник – умова безпеки для рідних і для себе (загалом близько 30%). Кількість думок про те, що щастям є «мир», «жити», «просто жити – щастя» зростає до показника 15%. Уважаємо доцільним підкреслити, що у відповідях часто фігурує таке написання: «МИР!», «Жити!» або підкреслення учасниками схожих висловлень. На нашу думку, яка ґрунтується на застосуванні герменевтичного підходу до розуміння текстів відповідей, часом розлогих, обидві групи варіантів відповідей можна поєднати, що становитиме майже 45%. Сюди можливо додати також відповіді опитуваних про «щастя в спокої» – 6,75%. У підсумку сумарно маємо близько 52% відповідей, в яких однозначно чи близько за суттю висловлено розуміння щастя як мирного, спокійного життя.

Водночас з'явилося більше осіб, які пов'язують відчуття щастя з прагненням «бути вільним» у сенсі можливості чинити власний вибір, бути «де хочу і як хочу» – 2,8%. Близькими до таких думок вважаємо й ті, що звучать: «Щастя – жити, як хочеться» (2,2%), а також «щастя бути собою» (2,25%). Разом таке розуміння щастя притаманне 7,25% учасників.

У гармонії зі світом як щасливому бутті прагне жити 9,4% (було 14%).

На щастя в сенсі самопізнання і самореалізації сукупно вказали 6,8% (було 8%). Кількість респондентів, для яких щастя асоціюється з коханням, майже не змінилася: 4,5% проти 4%.

Зменшився відсоток тієї молоді, яка щастям вважає мати «кошти на здійснення мрій» – 1,3% проти 2% у попередньому опитуванні.

Уперше 2 учасники наголосили на релігійній компоненті щастя «бути Божою дочкою» – 0,9%.

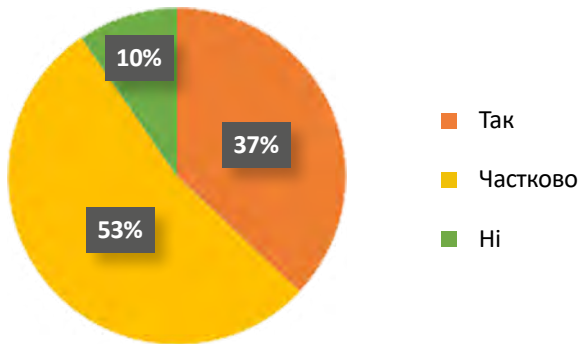
До своєрідних відповідей про щастя відносимо такі: «стан серця, при якому радієш життю, не дивлячись на те, що воно несправедливе і в ньому багато зла»; «Для мене щастя у простоті... у кожному прожитому моменті, щастя надихає і змушує рухатись вперед»; «На даний час цінності змінилися. Життя і здоров'я рідних. Щасливе повернення з перемогою моїх хлопців»; «щастя – баланс бажань та можливостей, знань і умінь, духовного і матеріального...»; «Наразі цінності дуже змінилися, просто коли ти і твої близькі живі, то є вже щастя»; «Я буду насправді щасливим, коли закінчиться війна».

Зауважимо, що питання № 6 задумувалося як контрольне для з'ясування тлумачення поняття «щастя» у концентрованому вигляді – одним словом, одним коротким реченням. Однак у зимовому опитуванні з незрозумілих причин респонденти надали свої висловлювання лише у розгорнутій формі. А от у літньому опитуванні є запланований варіант особистих однослівних, чи дуже коротких висловлювань щодо суті поняття «щастя». Його контент-розгляд дає змогу засвідчити, що слово «ко-

ханья» як щастя зустрічається у 12% відповідей, слова «свобода», «жити вільно» – у 5,4%, «родина»+ «здоров'я» – 23,6%, «мир», «жити», «спокій» – 25,8%, «гармонія» – 10%, «самореалізація» + синонімічні вирази – 9,2%, «задоволення» (як внутрішнє відчуття) – 9%, важко відповісти (або риска) – 5%.

На запитання № 7 «Чи відчуваєте себе щасливим/щасливою?» відповіді розподілилися таким чином:

- 37% – так, щасливі (було 55,8%),
- 53% – частково щасливі (було 42,1%),
- 10% – ні, не щасливі (було 2%).

На додане до анкети на другому етапі опитування питання № 8 «Чи вплинула війна на Ваше розуміння щастя?» одержано такі відповіді:

- 95% учасників однозначно підтвердили, що війна вплинула;
- 1,8% (4 особи) – відповіли, що ні;
- 3,2% (7 осіб) – відповіли, що вплинула частково.

Багато опитаних не обмежилися стислим висловлюванням, як пропонувалося в анкеті, а прокоментували свою відповідь. На жаль переважна більшість тих, хто висловив своє розуміння (13 осіб), не розкрили його, обмежилися такими висловами: «змінилися цінності життя, пріоритети».

Решту відповідей-коментарів згрупуємо за змістом.

8 осіб утвердилися в думці, що треба цінувати «секунди», «миті Життя», бо «невідомо коли воно може обірватися...».

7 учасників наголосили на необхідності цінувати «мирне небо над Україною».

10 осіб переконалися у тлінності матеріального добробуту і важливості «самого життя».

9 осіб вважають щастям, коли всі родичі, близькі живі і здорові та знаходяться разом.

Для ілюстрації внутрішньо-емоційної сили висловлених молодими людьми міркувань наведемо кілька з них без редагування: «Тотальна переоцінка цінностей: я сьогодні прокинувся живим, у мене цілий дім, живі батьки і є їжа, і цього вже достатньо щоб назвати мене щасливим і навіть заздрити. Які б проблеми в житті у мене не з'явилися далі – це вже не Маріуполь чи Буча, тому я повинен бути щасливим»;

«Війна вплинула на моє розуміння щастя. Багато речей, що до цього здавалися надважливими, тепер втратили свою силу і для мене відкрилися нові можливості. Я навчився по-іншому цінувати свій час. Моє розуміння щастя стало більш альтруїстичне»;

«до війни я почувалась абсолютно щасливою людиною»;

«[війна] точно нагадала у чому основна цінність щастя. Я не кажу, що якісь матеріальні речі не роблять мене щасливою. Але я точно все життя пам'ятатиму той момент і ті відчуття, коли ти забуваєш про все на світі, про те, що ще вчора було для тебе важливим, сьогодні вже немає ніякого сенсу. І кожного разу тепер, коли мені щось не подобається, чи я починаю дратуватися, кожного разу я намагаюсь нагадувати собі що насправді є цінним»;

«в такій ситуації [воєнній] я не відчуваю себе захищено, майже всі близькі друзі поїхали за кордон і там залишаються, а це мене дуже засмучує».

Висновки. Насамперед наголосимо, що описане емпіричне вивчення не стільки претендує на високий ступінь вірогідності й однозначності, скільки на актуалізацію питань національної історичної пам'яті та питань вивчення духовного світу української молоді. Систематизовані й узагальнені результати проведеного міждисциплінарного дослідження у форматі двоциклічного (перший цикл – напередодні вторгнення РФ; другий – через чотири місяці, під час військової агресії) міжрегіонального рандомного анкетування студентської молоді України щодо сприйняття Г. Сковороди та його непромінальних філософсько-світоглядних, етичних ідей засвідчили таке.

По-перше, видатний мислитель для понад 70% опитаних є постаттю національної історії, тобто персоніфікованим феноменом національної історичної пам'яті. Водночас близько 20% учасників вважають його взірцем для наслідування, а отже достатньо реальною постаттю, здатною надихати у світоглядних пошуках. Такий висновок підтверджує й часте використання у відповідях респондентів афоризмів, приповідок філософа. На думку українського філософа С. Рика (С. Рик виголосив такі ідеї у доповіді на проведеному всеукраїнському науково-практичному семінарі «Григорій Сковорода – роздуми про особистість» (16 вересня 2022 р.), організованому НАПН України, Університетом Григорія Сковороди в Переяславі, Національним історико-етнографічним заповідником «Переяслав» (дані – Н. Дічек, одного з доповідачів семінару), саме характерна для творів Г. Сковороди афористичність мови забезпечила їм поширення серед українців в усній ретрансляції, а отже сприяла вкоріненню в національному культурно-просвітницькому процесі і його поглядів на смисл життя людини.

По-друге, концептуальні етичні міркування Г. Сковороди про щастя а) сприймаються сучасною молоддю, б) а саме так: ідеї про щастя у самопізнанні – поділяє понад 50%; думки про щастя як виконання відповідної природному хисту роботи – до 28%, а от із поглядами про ницість гонити за матеріальним благом погоджується лише близько 15–17%, а ще частина коливається і погоджується частково (приблизно до 20%).

Зафіксовані факти свідомості сучасної студентської молоді дають підстави стверджувати непромінальність життєтворчості Г. Сковороди в історії національної культури.

Жодним чином не абсолютизуючи одержані результати, лише зазначимо, що думки славетного філософа своєрідно переломлюються у думках сучасних молодих українців, і їхні міркування можна порівняти із чутливим барометром (за Слюсаревським, 2019, с. 11), що відображає певний стан, певні аспекти духовного світу сучасної молоді.

По-третє, дозволимо собі й ще одну узагальнювальну думку: проведене опитування прихованим чином відіграло, на наш погляд, й корисну дидактичну роль, оскільки інтерактивно привернуло увагу учасників і до світу ідей Г. Сковороди, і до власних етичних імперативів, які є характерним відбитком сучасного життя. Так якщо й не у всіх, то хоча б у деяких учасників активізувався їхній символічний персоналізований світ, сколихнувши розмірковування над пошуками шляху до щастя, над історією національного духу.

Щодо результатів вивчення другої частини об'єкта дослідження, пов'язаної із з'ясуванням особистісної спрямованості думок української студентської молоді про щастя, то можемо виснувати: сучасним молодим українцям і українкам притаманні визнання пріоритетною цінністю «духу родини», «інтровертне» концентрування на внутрішніх переживаннях і відповідне формування уявлень про щастя як благополуччя рідних і близьких; відчуття особистого задоволення; «щастя в спокої»; «щастя = кохання»; «щастя = самопізнання». На прихильників таких детермінант поняття щастя припадає близько 60%.

Принадібно додамо, що згідно із соціологічними опитуваннями Центру Разумкова (2016 р.), ієрархія ідентичностей громадян України – типова для стабільних суспільств, проте проблемна для ще не сформованих націй, які до того ж перебувають у стані війни, як-от Україна. Так, найбільш важливою для громадян України в ієрархії цінностей й понині залишається їхня сім'я, далі йдуть такі показники ідентичності, як фах (професія), стан здоров'я (працездатність). І лише п'яту позицію в ієрархії цінностей посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту

та цьому позиції посідають ознаки «національність» і «належність до як країни, у якій я живу» (Особливості ідентичності..., 2016).

Серед екстравертних визначників щастя, вказаних молодими респондентами, виділяємо: антропоцентричний паціфізм (життя = цінність) і альтруїзм; прагнення волі.

Про вплив військових дій на теренах України на уявлення молоді про щастя промовляє кількість стверджувальних відповідей – понад 97%.

Що ж до відповідей учасників опитування про відчуття щастя, то істотно зменшився відсоток молоді, яка почувається щасливою з 55,8% (узимку) до 37% (улітку), при цьому зросла кількість нещасливих осіб з 2% до 10%. Напочатку опитування частково щасливими визнавали себе 42,1%, а в другому циклі опитувань – 53%.

Завершимо виклад таким позитивним міркуванням одного з учасників дослідження: «Війна вплинула на моє розуміння щастя. Багато речей, що до цього здавалися надважливими, тепер втратили свою силу і для мене відкрилися нові можливості. Я навчився по-іншому цінувати свій час. Моє розуміння щастя стало більш альтруїстичне».

Використані джерела

- Бекешкіна, І. (2020). Види і типи соціологічних досліджень. *Опитування громадської думки*. <https://razumkov.org.ua/uploads/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Бекешкіна, І. (2020). Як розуміти дані соціологічних опитувань. Типові помилки інтерпретації. *Опитування громадської думки* <https://razumkov.org.ua/uploads/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Всесвітній звіт щастя 2021 р. <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraine-reytyng-shchastya-2021/31159705.html>
- Дічек, Н. (2022). Людина і смисл її життя у творчості Г. Сковороди. *Український педагогічний журнал*. (3), 116–126. <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/616>
- Злобіна, О. (2020). Питання в журналістському інтерв'ю та соціологічному Зміст опитування: спільні помилки – відмінні наслідки. *Опитування громадської думки* <https://razumkov.org.ua/uploads/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
- Особливості ідентичності громадян України: проблеми та перспективи консолідації суспільства (2016). <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>
- Паніна, Н. В. (2007). Технологія соціологічного дослідження: курс лекцій, 2-ге видання, доповнене. Київ: НАН України, Інститут соціології. Вища школа соціології.
- Паніотто, В. І., Харченко, Н. М. (2017). *Методи опитування*. Київ.
- Піча, В. М. (1999). *Соціологія: загальний курс. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України*. Київ: Каравела.
- Римаренко, Ю. (1996). Українська емоційність. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ: Генеза, Довіра. 146–147.
- Сахно, Ю. (2021). Самооцінка щастя населенням України, грудень 2021р. <https://www.google.com/search?q=chrome..69i57.5275j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>
- Сковорода, Г.С. (1973а). Благодарный Еродій. (близько 1787). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 2, 99–118). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973б). Брань архистратига Михаила со Сатаню о сем: легио бить благим. (1783). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 2, 59–84). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973с). Жизнь Григорія Сковороды. *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 2, 439–476). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973д). Книжечка о чтении священнаго писания нареченная Жена Лотова. (1780). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 2, 358–411). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973е). Кольцо. Дружеский разговор о душевном мире (1773–1774). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах*. (Т. 1, 358–411). Наукова думка.

- Сковорода, Г.С. (1973f). Наркісс. Разглагол о том: узнай себе (1769–1771). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1, 154–200). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973j). Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни [Разговор дружескій о душевном мире] (1770-і). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1., 324–356). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973к). Разговор, называемый алфавит, или букварь мира (1774). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1, 411–450.). Наукова думка.
- Сковорода, Г.С. (1973л). Симфонія, нареченная Книга Асхань о познаніи самого себе (після 1771 р.). *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів: У 2 томах* (Т. 1, 201–262). Наукова думка.
- Слюсаревський М.М., Гуменюк О.І., Дворник М.С., Черниш Л.П. (2019). Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018): довідник. Київ, Талком.
- Соціологічні дослідження в молодіжній роботі (2021). Навчально-методичний посібник для фахівців, які працюють з молоддю. Київ: ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики».
- Bryman, Alan, & Burgess, Robert. (2018). *Social Research Methods*. Oxford University Press.
- Thompson, Karl (2016). *Research Methods in Sociology – An Introduction – ReviseSociology*. <https://revisesociology.com/2016/01/03/research-methods-sociology>.

References

- Bekyeshkina, I. (2020). Vy`dy` i ty`py` sociologichny`x doslidzhen`. Opy`tuvannya gromads`koyi dumky`. <https://razumkov.org.ua/uploads/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (in Ukrainian).
- Bekyeshkina, I. (2020). Yak rozumity` dani sociologichny`x opy`tivan`. Ty`povi pomy`lky` interpretaciyi. Opy`tuvannya gromads`koyi dumky` <https://razumkov.org.ua/uploads/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (in Ukrainian).
- Vsevitnij zvit shhastya 2021 r. <https://www.radiosvoboda.org/a/ukraina-reytyng-shhastya-2021/31159705.html> (in Ukrainian).
- Dichek, N. (2022). Lyudy`na i smy`sl yiyi zhy`ttya u tvorchosti G. Skovorody`. *Ukrayins`ky`j pedagogichny`j zhurnal*. (3), 116–126. <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/616> (in Ukrainian).
- Zlobina, O. (2020). Py`tannya v zhurnalists`komu interv`yu ta sociologichnomu Zmist opy`tuvannya: spil`ni pomy`lky` – vidminni naslidky`. Opy`tuvannya gromads`koyi dumky` <https://razumkov.org.ua/uploads/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf> (in Ukrainian).
- Osobly`vosti identy`chnosti gromadyan Ukrayiny`: problemy` ta perspekty`vy` konsolidaciyi suspil`stva (2016). <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf> (in Ukrainian).
- Panina, N. V. (2007). *Technologiya sociologichnogo doslidzhennya: kurs lekcij, 2-ge vy`dannya, dopovnene*. Ky`yiv: NAN Ukrayiny`, Insty`tut sociologiyi. Vy`shha shkola sociologiyi. (in Ukrainian).
- Paniotto, V. I., Xarchenko, N. M. (2017). *Metody` opy`tuvannya*. Ky`yiv. (in Ukrainian).
- Picha, V. M. (1999). *Sociologiya: zagal`ny`j kurs. Navchal`ny`j posibny`k dlya studentiv vy`shhy`x zakladiv osvity` Ukrayiny`*. Ky`yiv: Karavela. (in Ukrainian).
- Ry`marenko, Yu. (1996). *Ukrayins`ka emocijnist`*. Mala ency`klopediya etnoderzhavoznavstva. Ky`yiv: Geneza, Dovira. 146–147. (in Ukrainian).
- Saxno, Yu. (2021). *Samooценка shhastya naselennyam Ukrayiny`, gruden` 2021r*. <https://www.google.com/search?q=chrome..69i57.5275j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8> (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973a). Blagodatnyy Erodij. (bly`z`ko 1787). *Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomah* (Т. 2, 99–118). *Naukova dumka*. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973b). Bran` arxy`straty`ga My`xay`la so Satanoyu o sem: lego bit` blagy`m. (1783). *Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomah* (Т. 2, 59–84). *Naukova dumka*. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.C. (1973s). Zhy`zn` Gry`goriya Skovorody. *Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomah* (Т. 2, 439–476). *Naukova dumka*. (in Ukrainian).

- Skovoroda, G.S. (1973d). Kny`zhechka o chteniy` svyashhennago py`sanii narechennaya Zhena Lotova. (1780). Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomak (T. 2, 358–411). Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973e). Kol`czo. Druzhesky`j razgovor o dushevnom my`re (1773–1774). Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomak. (T. 1, 358–411). Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973f). Narkiss. Razglagol o tom: uznaj sebe (1769–1771). Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomak (T. 1, 154–200). Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973j). Razgovor pyaty` putny`kov o y`sty`nnom shhastiy` v zhy`zny` [Razgovor druzheskij o dushevnom my`re] (1770-i). Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomak (T. 1., 324–356). Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973k). Razgovor, nazываемый alfavy`t, y`ly` bukvar` my`ra (1774). Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomak (T. 1, 411–450.). Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Skovoroda, G.S. (1973l). Sy`mfonii, narechennaya Kny`ga Asxan` o poznaniy` samogo sebe (pislya 1771 r.). Skovoroda G. S. Povne zibrannya tvoriv: U2 tomak (T. 1, 201–262). Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Slyusarevs`ky`j M.M., Gumenyuk O.I., Dvorny`k M.S., Cherny`sh L.P. (2019). Social`na sy`tuaciya v Ukraini: osobly`vosti vidobrazhennya transformacijny`x procesiv u gromads`kij dumci (2014–2018): dovidny`k. Ky`yv, Talkom. (in Ukrainian).
- Sociologichni doslidzhennya v molodizhnij roboti (2021). Navchal`no-metody`chny`j posibny`k dlya faxivciv, yaki pracuyut` z moloddyu. Ky`yv: DU «Derzhavny`j insty`tut simejnoyi ta molodizhnoyi polity`ky`». (in Ukrainian).
- Bryman, Alan, & Bell, Edward. (2018). Social Research Methods. Oxford University Press. (in English).
- Thompson, Karl (2016). Research Methods in Sociology – An Introduction – ReviseSociology. <https://revisesociology.com/2016/01/03/research-methods-sociology>. (in English).

Natalia Dichek, Dr. Sc. in Education, Professor, Corresponding Member of the NAES of Ukraine, Head of History and Philosophy of Education Department, Institute of Pedagogy of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

Research interests: history of Ukrainian and foreign education, methodology of historical-pedagogical research, pedagogical personalistics, foreign Makarenko studies, issues of educational philosophy.

Oksana Kravchenko, Dr. Sc. in Education, Professor, Head of Social and Psychological Education Faculty, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine

Research interests: the history of Ukrainian education (the second half of the 19th century - the first half of the 20th century); social education; social work, inclusive education in higher education institutions.

THE IDEA OF HUMAN HAPPINESS BY H. SKOVORODA AND CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDENTS: CONSONANCE AND DIFFERENCES

Abstract. The article is dedicated to the memory of the outstanding Ukrainian philosopher, writer, teacher Hryhorii Skovoroda (1722–1794). Based on the identification of the philosopher’s key ideas about the ways a person can achieve happiness (renunciation of the pursuit of the accumulation of material wealth, the idea of doing the job corresponding to natural abilities as a source of happiness, the idea of self-knowledge as a path to happiness and spiritual development), professor N. Dichek worked out a questionnaire and in collaboration with the educators from the 7 Ukrainian universities conducted a survey of students about their perception of the personality and heritage of H. Skovoroda in the context of the existential problem of understanding happiness, its components and ways to achieve it.

The peculiarity of the student survey was that it was carried out in two stages: before the war aggression against Ukraine (from 01/31/2022 till 02/23/2022), with 198 participants, and after the intensification and expansion of Russian aggression (from 06/17/2022 till 06/26/2022), 228 participants. The first important point: during both «cuts» the respondents were asked to answer the same questions, which ensured the comparability of the results. The second point: in the summer series of the survey, one more open question was added. It concerned the attitude of young people toward the understanding of “happiness” in the extreme living conditions of military operations.

The purpose of the article is divided into two parts: firstly, to describe and summarize the results of an interregional survey of contemporary Ukrainian student youth and, secondly, another – an attempt to identify the priority facts of students' consciousness about the personality and ideas of H. Skovoroda. At the same time, we planned to find out the thoughts of young people about happiness, the impact of a hybrid war on their understanding of "happiness".

It has been established, firstly: more than 70% of the respondents considered H. Skovoroda an outstanding thinker and a figure of the national history, a personified phenomenon of national historical memory. Moreover, about 20% of the participants consider him a role model, which means that he is quite a real figure capable to inspire some of the contemporary youth in worldview searches. This conclusion is also confirmed by the frequent use of his aphorisms in the respondents' answers. Secondly, 97% of students indicated that the war affected their idea of happiness. Thirdly, the conceptual ethical thoughts of H. Skovoroda about human happiness are perceived by today's youth, in such a way: ideas about happiness in self-knowledge are shared by more than 50%; the opinion about happiness in performing the job corresponding to natural abilities is up to 28%, but only about 15–17% agree with the views on the low importance of material wealth, and another part hesitates and partially agrees (up to 20%).

Keywords: Hryhorii Skovoroda, Ukrainian student youth, happiness, job corresponding to natural abilities, self-knowledge, historical memory